

ФИЛОЛОГИЯ ИЛИМДЕРИ

УДК: 821.512.154

Адилбеков М. А., Мамбеталиева А. М.

*Адилбеков Максат – магистрант, Ж. Баласагын атындагы КУУ
Мамбеталиева Айзада – аспирант, С. Нааматов атындагы НМУ*

«АРХАТ» РОМАНЫНДАГЫ АНГЛИС МАССАЛЫК АДАБИЯТЫНЫН ТААСИРИН ИЗИЛДӨӨНҮН УСУЛДАРЫ ЖАНА АНЫН НАТЫЙЖАЛАРЫН ТАЛКУУЛОО

МЕТОДЫ ИЗУЧЕНИЯ ВЛИЯНИЯ АНГЛИЙСКОЙ МАССОВОЙ ЛИТЕРАТУРЫ НА РОМАН «АРХАТ» И ОБСУЖДЕНИЕ ЕГО РЕЗУЛЬТАТОВ

METHODS OF STUDYING THE INFLUENCE OF ENGLISH MASS LITERATURE ON THE NOVEL "ARHAT" AND DISCUSSION OF ITS RESULTS

Аннотация. Бул макалада кыргыздын белгилүү калемгери Казат Акматовдун «Архат» романындагы англис массалык адабиятынын таасирин изилдөөнүн усулдары жөнүндө сөз болот. Авторлор аталган чыгарманы салыштырма адабияттаануунун же компаративистиканын усулдарын колдонуп изилдөө туура болорун белгилешет. Алар өз пикирин бекемдөө үчүн В. М. Жирмунскийдин, Н. И. Конраддын, Д. Дюришиндин, В. Р. Аминеваанын, Г. Т. Гарипова менен Э. Ф. Шафранскаянын ойлоруна кайрылышат. Макаланын аягында «Архат» романындагы англис массалык адабиятынын таасирин изилдөөнүн натыйжаларын талкуулашат да, бир катар зарыл тыянактарды чыгарышат.

Аннотация. В данной статье говорится о методах исследования влияния английской массовой литературы в романе «Архат» известного кыргызского писателя Казата Акматова. Авторы отмечают, что изучение упомянутой работы было бы целесообразным с использованием методов сравнительного литературоведения или компаративистики. Они для укрепления своего мнения обращаются мыслям В. М. Жирмунского, Н. Я. Конрада, Д. Дюришина, В. Р. Аминева, Г. Т. Гариповой и Е. Ф. Шафранской. В конце статьи обсуждаются результаты исследования влияния английской массовой литературы на роман «Архат» и делается ряд необходимых выводов.

Abstract. This article talks about methods for studying the influence of English popular literature in the novel "Arhat" by the famous Kyrgyz writer Kazat Akmatov. The authors note that studying the work mentioned would be appropriate using the methods of comparative literature or comparative studies. To strengthen their opinion, they turn to the thoughts of V. M. Zhirmunsky, N. Ya. Konrad, D. Durishin, V. R. Amineva, G. T. Garipova and E. F. Shafranskaya. At the end of the article, the results of a study of the influence of English popular literature on the novel "Arhat" are discussed and a number of necessary conclusions are drawn.

Түйүндүү сөздөр: англис массалык адабияты, компаративистика, натыйжа, изилдөө, таасир, усул.

Ключевые слова: английская массовая литература, сравнительные исследования, результат, исследование, эффект, метод.

Key words: english mass literature, comparative studies, result, research, effect, method.

Эгерде теорияга кайрылсак, филологиялык изилдөөнүн усулу илимий иликтөөнүн предмети менен шартталат жана алдын ала аныкталат, ал эми предметти аныктоо жалпы эле филология илиминин жана биздин учурга карата компаративистиканын негизги принциптеринен көз каранды болот. Биз жогоруда изилдөөнүн негизги предметин К. Акматовдун «Архат» романынын сюжеттик сызыгында, мазмунунда англис массалык адабиятынын өкүлү С. Г. Хоскиндин «Үчүнчү көз» аттуу чыгармасынын адабий таасиринин көрүнүсү түзө турганын белгилегенбиз. Демек, биздин изилдөөдө салыштырма адабияттаануунун же компаративистиканын усулу колдонула тургандыгы мыйзам ченемдүү.

Салыштырма адабияттаануунун көрүнүктүү теоретиктери анын предметине тийиштүү маселеге карата ар түрдүү көз караштарын билдиришет. Алсак, румын изилдөөчүсү А. Дима салыштырма адабияттаануунун адабий эстетика багытындагы кыймылында келечектин барлыгын көрөт [3, с. 10]; Дионис Дюришин аны адабият теориясынын чөйрөсүнө киргизет [4, с. 246]; француз окумуштуулары К. Пишуа менен А.-М. Руссо салыштырма адабияттаанууну «адабиятты адам рухунун спецификалуу кызматы катары» анактаманы издөөгө багытташат [7, р. 176]; Рене Этьямбль анын салыштырма поэтикага

трансформациясынан качууга болбостугун көжөлө белгилейт [8, p. 101] ж.б.у.с.

Ар түрдүү деңгээлдеги адабий байланыштар жана таасирлер, адабий процесстин эң маанилүү өзгөчөлүгү болуп, адабияттардын туруктуу өз ара аракеттешүүсүндө камтылып, дүйнөлүк адабияттын алкагында бир адабияттын башкасынын көркөм тажрыйбасын өздөштүрүүсүндө адабияттардын калыптануусу менен өнүгүүсүнүн ички адабий өзгөчөлүктөрүн аныктоо үчүн негизги категориялык кызмат аткарышат.

Ушундан улам, компаративисттик изилдөөнүн предмети улуттук-адабияттык жана контексттик-адабият аралык эки иерархиянын чегиндеги адабий көрүнүштөрдүн полифониялуу, көп доштуу, көп маанилүү карым-катышы болуп саналарын айтууга болот.

В. М. Жирмунский адабий байланыштар менен окшоштуктардын типтерин салыштырма изилдөөнүн төрт негизги методологиялык аспектилерин менен тикелей байланыштырат: «1. Простое сопоставление литературных явлений, представляющих основу всякого более углубленного сравнительно-исторического рассмотрения... 2) Сравнение историко-типологическое, объясняющее сходство генетически между собой не связанных явлений сходными условиями общественного развития... 3) Сравнение историко-генетическое, рассматривающее сходные явления как результат их генетического родства и последующих исторически обусловленных расхождений... 4) Сравнение, устанавливающее генетические связи между явлениями на основе культурных взаимодействий, «влияний» и «заимствования», обусловленных исторической близостью народов и предпосылками их общественного развития» [5, с. 6-7.]. Арийне, С. Г. Хоскидин жана К. Акматовдун биз салыштырып изилдеп жаткан чыгармаларына карата ушул төрт методологиялык ыкманын ар бирин ылайыгына жараша колдонууга болот.

Н. И. Конрад адабий байланыштар конкреттүү-тарыхый категория экендигин баса көрсөтүп, аларды төмөнкүдөй көрүнүш деп эсептейт: «не определяющим возникновение однородных литератур, а сопутствующими ему» [6, с. 52-59.], анан алар жалпы тарыхый шарттар болгондо гана байкаларын айтат. Конрад адабий байланыштардын категориялык чен-өлчөмү катары «бир адабияттын башкасынын дүйнөсүнө сүнгүүсүн» көрсөтөт да, ушундан чыгып анын эки негизги формасын аныктайт: 1) бөтөн адабият менен анын түп нускасында таанышуу жана 2) котормо. Бул жобого ылайык акыл калчасак, К. Акматов С. Г. Хоскидин көркөм дүйнөсүнө анын «Үчүнчү көз» чыгармасынын орус тилине котормосу аркылуу «сүнгүгөн» жана анын тажрыйбасын чыгармачылык менен көркөм өздөштүргөн.

Конрад өз эмгегинде «сүнгүүнүн» башка анчалык маанисиз формаларын да белгилейт: «воспроизведение в творчестве писателя одного народа содержания и мотивов произведения, созданного писателем другого народа»; «национальная адаптация» (өздөштүрүү фактысы); «единое литературное произведение в разных формах и вариантах бытующее в очень многих странах культурного мира» [6, с. 52-59]. Буга байланыштуу оюбузду айтсак, К. Акматов С. Г. Хоскидин чыгармасынын мазмунун жана мотивдерин өзүнүн романында кайра түзгөн, аны кыргыз окурмандарынын кабыл алуусуна ыңгайлаштырган.

Д. Дюришин адабий байланыштарды тутумдаштыруунун көбүрөөк ийгиликтүү усулун сунуштайт. Ал генетикалык (же контактык) байланыштарды жана типологиялык окшоштуктарды бөлүп көрсөтөт. Дюришин байланыш (кыйла конкреттүү, мааниси боюнча тар) жана окшоштук (кыйла жалпы) сөздөрүнүн ортосундагы терминологиялык маанилик айырманы да баса көрсөтөт [4, с. 96-202]. С. Г. Хоскидин жана К. Акматовдун чыгармачылыгында генетикалык-контактык байланыштар бар. Түшүндүрө кетсек, «Архат» романы генетикалык жактан «Үчүнчү көз» чыгармасы менен түздөн-түз байланышта турат же андан күчтүү адабий таасир алган. Муну сюжеттик окуяларды чыгармачыл өзгөртүүлөр менен таптакыр чүмбөттөп салуу К. Акматовдун колунан келген эмес.

Азыркы адабиятчы-теоретиктердин салыштырма адабияттаануунун усулу тууралуу көз караштарына кайрылсак, В. Р. Аминова мындай дейт: «Сравнительно-исторический метод – способ исследования и объяснения различных явлений, при котором на основе установления сходства этих явлений по форме делается вывод об их генетическом родстве, то есть об их общем происхождении» [1, с. 7]. Биз чындыгында эле ар түрдүү адабий көрүнүштөрдү – кыргыз калемгери К. Акматовдун аталган романын жана англис жазуучусу С. Г. Хоскидин белгилүү чыгармасын салыштырып изилдеп жатабыз. Эң алгач чыгара турган жыйынтык – К. Акматовдун романынын теги С. Г. Хоскидин чыгармасына барып такала турганы. Ал эми бул эки чыгарманын тең түпкү теги Тибет өлкөсү, анын жашоо-шарты, табияты, дини, үрп-адаты ж.б. туурасындагы мистификациялардан башат аларынан шек санабасак да болот.

Ал эми Г. Т. Гарипова жана Э. Ф. Шафранская төмөнкүдөй оюн ортого салышат: «Литературоведческая компаративистика или сравнительное литературоведение в реалиях XXI века представляет собой одно из ведущих направлений в современной филологии, отражающей общие социокультурные

процессы интеграции и «гуманистической глобализации» в мировой литературе и культуре в целом» [2, с. 15]. Изилдөөнүн предметине ушул пикирге ылайык назар салсак, дүйнөдө жүрүп жаткан жалпы социомаданий интеграция жана гуманисттик глобализация процесстери кыргыз жазуучусу К. Акматовдун англис массалык адабиятынын үлгүсүнө катуу таасирленип роман жаратуусуна өбөлгө болгон, андыктан бул көрүнүш түздөн-түз салыштырма адабияттаануунун изилдөө предмети катары компаративистиканын усулдары менен талданып каралуусу абзел.

Ошентип, кыскача жыйынтыктасак, К. Акматовдун «Архат» романы жана С. Г. Хоскиндин «Үчүнчү көз» чыгармасы биздин магистрлик изилдөөбүздө жөнөкөй салыштыруу, тарыхый-генетикалык салыштыруу, генетикалык байланыштарды аныктоочу салыштыруу, генетикалык-контакттык байланыштарды аныктоо изилдөө усулдарын колдонуу аркылуу иликтенди. Биз мындай иликтөө аркылуу аталган эки чыгарма компаративисттик изилдөөнүн объектиси боло аларын, аларды изилдөө салыштырма адабияттаануунун предметине жата турганын көрсөтө алдык.

Биз англиялык жазуучу С. Г. Хоскиндин «Үчүнчү көз» аттуу чыгармасын жана кыргыз калемгери К. Акматовдун «Архат» романын салыштыра талдай келип, натыйжада кыргыз калемгеринин аталган романынын жазылышына англис жазуучусунун массалык адабияттын үлгүсү болуп саналган чыгармасы түздөн-түз таасир тийгизгенин көрдүк. Биздин изилдөөбүздн алкагында алынган натыйжаларды талкуулоого өтсөк, анда төмөнкүлөргө токтолууга болот:

1. Адабий байланыштар жана таасирлер проблемасы адабияттаанууда илгертеден изилдөөчүлөрдүн кызыгуусун жаратып келген. Бул кызыгуу XVIII кылымдын аягында – XIX кылымдын башында адабияттар аралык алакалардын болуп көрбөгөндөй күч алуусу менен дагы кыйла жогорулаган. Натыйжада, XIX кылымдын аягында – XX кылымдын башында жалпы адабияттаануу илиминин курамынан компаративистика, же салыштырма адабияттаануу бөлүнүп чыккан, бул тармак түздөн-түз адабий байланыштар жана таасирлер проблемасын изилдөө милдетин аркалаган. Филология илиминдеги аталган тармактын көрүнүктүү өкүлдөрү И. Г. Гердер (1744-1803), Дж. Бенфей (1809-1881), Ф. Буслаев (1818-1897), А. Веселовский (18382-1906), Х. Познет (1882-1901), М. Кох (1855-1931), Ф. Брюнетьер (1848-1907), Ж. Текст (1865-1900), Ф. Бальданперже (1871-1958), П. Азар (1878-1944), П. ван Тигем (1871-1948), Р. Уеллек (1903-1995), Р. Этьямбл (1909-2002), Н. И. Конрад (1891-1970), В. М. Жирмунский (1891-1971), В. И. Кулешов (1895-1971), И. Г. Неупокоева (1917-1977), Н. И. Кравцов (1906-1980), М. П. Алексеев (1896-1981), М. Б. Храпченко (1904-1986) ж.б. болуп саналат. Биз салыштыра караган чыгармаларды – «Үчүнчү көз» бестселлерин жана «Архат» романын – адабий байланыштар менен таасирлер проблемасынын алкагында изилдөөгө толугу менен болот.

2. Кыргыз адабиятындагы адабий байланыштар жана таасирлер проблемасына байланыштуу жүзөгө ашырылган илимий изилдөөлөрдүн саны бир кыйла. Алсак, ушул жааттагы илимий эмгектерди А. А. Акматалиев (1982, 1990), Б. М. Акматов (2003), А. А. Алымкулов (2014), Е. Баят (2018), А. А. Бекжанов (1984), З. П. Бобоалиева (2016), А. Б. Борубаева (1985), Ж. Н. Ботабаева (2006), А. Р. Галимова (2019), С. Гелекчи (2019), Н. А. Губарева (1990), Д. Т. Давлетбакова (2000), Д. Кулбатыров (1966), И. Д. Лайлиева (1995), М. А. Майрыкова (2013), Г. Э. Мамасалиева (2001), К. И. Мамбеталиев (1984), С. А. Мамытов (1992), А. А. Мауленов (2015), А. М. Мокеева (2016), А. И. Мусаев (1984), А. К. Камбарова (2017), А. Садыков (1972), Ч. Т. Сасыкулова (2014), Р. И. Таштемирова (2013), К. Ш. Чотикеева (2019), Е. И. Шагалова (1984), В. И. Шаповалов (1992), А. М. Шенгүн (2016), С. Н. Юрьева (2002) аткарып коргошкон. Бул эмгектер салыштырма адабияттаануучулук мүнөздө болуп, кыргыз адабиятынын башка улуттук адабияттар менен алака-катышына, андагы адабий байланыштарга жана таасирлерге тийиштүү көптөгөн маселелердин түйүнүн чечишкен. Бирок азыркы учурда С. Г. Хоскиндин «Үчүнчү көз» чыгармасын жана К. Акматовдун «Архат» романын салыштырма адабияттаануунун усулдары менен иликтөөгө алган изилдөө аткарыла элек.

3. Казат Акматовдун «Архат» романы жарык көргөндөн кийин бул чыгарма туурасында көптөгөн макалалар жарыяланган. Ал макалаларда айтылган ойлорду жалпылаштырсак, роман туурасында пикир айтуучулар негизинен үч көз карашты коомчулукка алып чыгышкан: 1) «Архат» романы азыркы кыргыз адабиятындагы жаңы сөз, ал учурдагы кыргыз адабиятын дагы бир жаңы бийиктикке көтөрдү, анда идеялык-тематикалык чоң жаңылыктар бар; 2) «Архат» романы адабий уурулуктун, же плагиатчылыктын туундусу, анын автору романдын сюжетин англис жазуучусу С. Г. Хоскиндин «Үчүнчү көз» аттуу чыгармасынан түздөн-түз көчүрүп алган; 3) К. Акматовдун «Архат» романы С. Г. Хоскиндин «Үчүнчү көз» чыгармасын стилизациялоонун туундусу, автор өз романынын негизине англис жазуучусунун көркөм туундусунун сюжеттик окуяларын салган, бул чыгармага берилген өтө бийик баалар да, анын авторун плагиаторлукка айыптоо да жаңылыштык болуп саналат.

4. «Архат» романынын сюжеттик-композициялык курулушу прологдон, жыйырма төрт бөлүм-

дөн, аягындагы өзгөчө бөлүмдөн жана эпилогдон турат. Ал эми «Үчүнчү көз» чыгармасынын сюжеттик-композициялык курулуш бардыгы болуп он сегиз баптан турат. Ар бир бапка өзүнчө аталыш берилген. Эки чыгарманын мазмунун салыштыра келгенде, «Архат» романында «Үчүнчү көз» чыгармасынын көптөгөн эпизоддору чыгармачыл өздөштүрүү менен колдонулганын көрөбүз. Бул көрүнүш «Архат» романын келип чыгуу теги түптүз «Үчүнчү көз» чыгармасына барып такаларын далилдейт.

5. Биз С. Г. Хоскиндин «Үчүнчү көз» чыгармасынын орус тилиндеги котормосунун жана К. Акматовдун «Архат» романынын тексттеринен көрсөтмөлүү мисалдар алып талдаганыбызда, кыргыз калемгери англис жазуучусунун чыгармасынан көп эпизоддорду өз чыгармасына бир катар чыгармачыл өздөштүрүү менен киргизгенин көрө алдык. Эң башкысы «Үчүнчү көздүн» башкы кейипкери Лобсанг Рампа менен «Архаттын» башкы кейипкери Адилеттин баштан кечирген окуяларында, өзгөчө ламаисттик-буддисттик ибадатканадагы жашоо жана окуу боюнча, абдан көп окшоштуктар бар. К. Акматов айрым эпизоддорду анчалык чоң өзгөртүүсүз, ал эми айрымдарын өз максатына ылайык өзгөртүп кайра иштөө менен колдонот. Эки чыгармадагы баяндоодо кездешкен маанилүү айырмачылык – Лобсанг Рампа бардык окуяларды биринчи жактан, өзүнүн атынан баяндайт, ал эми Адилеттин башынан өткөн окуяларды чыгарманын автору баян кылат, Адилет болсо романга үчүнчү жак катары катышат. Эң башкысы, аталган эки чыгарманын материалын конкреттүү мисалдар аркылуу салыштырып талдоо бизди К. Акматовдун «Архат» романында англис массалык адабиятынын өкүлү С. Г. Хоскиндин «Үчүнчү көз» чыгармасынын күчтүү адабий таасирлери орун алганына терең ынаандырды. Демек, бул эки чыгарма ХХ кылымдагы англис массалык адабияты менен ХХI кылымдагы кыргыз массалык адабиятынын ортосунда адабий байланыштар жана таасирлер орун алганын, аталган процесс К. Акматовдун С. Г. Хоскиндин чыгармасына таасирленүүсү аркылуу жүргөнүн тастыктайт. Тилекке каршы, биз англис массалык адабиятынын үлгүсүнүн катуу таасири астында жаралган экинчиликтүү көркөм туундуну айрым окумуштуулардай жогору баалай албайбыз, аны кадыресе массалык адабияттын эле үлгүсү деп карайбыз. Арийне, бул биздин жеке пикирибиз экендигин эскертебиз.

Ошентип, өзүбүз аткарган изилдөөнүн натыйжаларын талкуулоо процессинде биз ушундай негизги тыянактарга келдик.

Адабияттар:

1. Аминева, В. Р. Теоретические основы сравнительного и сопоставительного литературоведения [Текст]: Учебное пособие / В. Р. Аминева. – К.: Казанский ун-т, 2014. – 105 с.
2. Гарипова, Г. Т. Сравнительнон литературоведение. Современные тенденции русской литературной компаративистики [Текст]: Учебное пособие / Г. Т. Гарипова, Э. Ф. Шафранская. – В.: Изд-во ВлГУ, 2022. –125 с.
3. Дима, А. Принципы сравнительного литературоведения [Текст] / А. Дима. – Москва: Прогресс, 1977. – 214 с.
4. Дюришин, Д. Теория сравнительного изучения литературы [Текст] / Д. Дюришин. – М.: Прогресс, 1979. – 318 с.
5. Жирмунский, В. М. Эпическое творчество славянских народов и проблемы сравнительного изучения эпоса [Текст] / В. М. Жирмунский. – М.: Изд-во АН СССР, 1958. – 149 с.
6. Конрад, Н. И. К вопросу о литературных связях [Текст] // Конрад Н. И. Избранные труды. Литература и театр / Н. И. Конрад. – М.: Наука, 1978. – 462 с.
7. Pichois, Cl. La litterature comparee [Text] / Cl. Pichois, A.-M. Rousseau. – P., 1967. – 217 p.
8. Etiemble, R. Comparaison n'est pas raison [Text] / R. Etiemble. – P. 1963. – 128 p.